

Marktwerking en toezicht: ACM als toezichthouder

J. van Sinderen

Samenvatting

De Autoriteit Consument en Markt (ACM) zal in 2013 starten in een klimaat waarin marktwerking minder populair is dan voorheen.¹ Door velen met beleidsverantwoording wordt een tegenstelling verondersteld tussen marktwerking en publieke belangen. Dat is een te eenvoudige voorstelling van zaken. In dit artikel wordt aangegeven dat de ACM erop toe zal zien dat de marktwerking zo optimaal mogelijk kan verlopen. De voordelen van marktwerking voor de consument moeten n.l. niet onderschat worden. Wel is het zaak om als toezichthouder helderder dan in het verleden aan te geven welke publieke belangen bij het mededingbeleid en de regulering meegewogen kunnen worden en hoe dat vorm gegeven kan worden. Om een optimale ACM beleidslijn te vergemakkelijken zal een kwantificering van de dynamische effecten van het toezicht noodzakelijk zijn. Dat moet dan wel in een kader gebeuren waarin het marktproces goed is vormgegeven. 20 jaar geleden merkte Frank den Butter al op dat dat de modellering van marktwerking in de modelanalyse uiterst beperkt is.

Trefwoorden: marktwerking; toezicht; publieke belangen

1 Inleiding

Marktwerking staat momenteel in een minder positief daglicht dan pakweg 10 jaar geleden. In het Regeerakkoord van het kabinet-Rutte II komt de term marktwerking alleen voor in relatie tot de "boetes marktwerking" die omhoog moeten.² In het regeerakkoord van Rutte I kwam het woord marktwerking ook maar 1 keer voor.³ Frank den Butter schreef een jaar geleden al over het feit dat de discussie over nut en noodzaak van marktwerking weer aan het oplaaien is (Den Butter, 2011). Daarbij verwijst hij o.a. naar de Den Uyl lezing van Wouter Bos waarin deze ervoor pleit de markt af te schermen "omdat het ruimte geven aan marktwerking haaks kan staan op het borgen van publieke belangen" (Bos, 2010). Deze discussie over publieke belangen komt ook naar voren in het rapport van de Eerste Kamer getiteld: *Parlementair Onderzoek Privatisering/Verzelfstandiging Overheidsdiensten* (Eerste Kamer, 2012). Vanzelfsprekend zijn scepsis over marktwerking en onvrede over de verzelfstandiging niet geheel vergelijkbaar, maar deze gemoedstoestand van beleidsverantwoordelijken geeft wel aan dat het geloof dat de markt altijd beter werkt dan de overheid ter discussie staat.

De vraag die ik in dit artikel ter ere van het afscheid van Frank den Butter als hoogleraar aan de VU aan de orde wil stellen is of bepaalde accenten in de rol van het mededingingstoezicht en regulering moeten veranderen in een klimaat van scepsis

1 Op moment van schrijven van dit artikel ligt het wetsontwerp bij de Eerste Kamer. Het is daarom nog onduidelijk wanneer de ACM precies van start kan gaan. Dat hangt af van de Eerste Kamer.

2 Zie: Regeerakkoord, 2012, blz.71.

3 "Het afschaffen van de numerus fixus is ook een randvoorwaarde voor goede marktwerking in de zorg", is de enige zin waarin het woord marktwerking voorkomt. Zie: Regeerakkoord, 2010, blz. 19.

omtrent de vermeende voordelen van marktwerking. Dat is ook daarom van belang omdat in 2013 de Autoriteit Consument en Markt (ACM) van start zal gaan. Volgend jaar zullen de Consumentenautoriteit, de Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMa) en de Onafhankelijke Post en Telecommunicatie Autoriteit (OPTA) fuseren tot de nieuwe toezichthouder ACM.

Het is een belangrijke taak van de overheid en van degenen die verantwoordelijk zijn voor de beleidsvoorbereiding om de vrije marktwerking te borgen. De voordelen van de markt moeten niet veronachtzaamd worden, omdat momenteel de negatieve bijeffecten ervan soms meer aandacht krijgen dan de positieve hoofdstroom. Door marktwerking is er een sterke impuls in innovatie en een sterke verbetering in de prijs-kwaliteitsverhouding van producten en diensten opgetreden. Daarmee is marktwerking een krachtige motor achter welvaartsgroei. Het wordt lastig opereren voor de ACM wanneer de beleidsmakers te veel vraagtekens zetten bij de voordelen van een vrije markteconomie, terwijl een toezichthouder er tegelijkertijd zorg voor moet dragen dat de marktprocessen zo goed mogelijk worden bewaakt.

In het navolgende wil ik het hebben over de rol van de ACM in dit tijdsgewricht. Het vraagstuk waar ik mij op concentreer is hoe publieke belangen bij de besluiten van de ACM meegewogen kunnen worden. In dit artikel gaat het allereerst om de vraag wat precies als een publiek belang gedefinieerd moet worden, en vervolgens om de vraag hoe dat belang het best geborgd kan worden.

De opbouw van dit artikel is als volgt. In paragraaf 2 ga ik in op het belang van een goede marktwerking. In paragraaf 3 gaat het om wat we precies verstaan onder publieke belangen. In paragraaf 4 richt ik mij op de vraag of en hoe deze publieke belangen meegewogen kunnen worden bij het markttoezicht. Daarbij ga ik ook in op het vraagstuk hoe deze zaken beter te kwantificeren dan tot nu toe vaak het geval is. Paragraaf 5 bevat de conclusies.

2 Het belang van een goede marktwerking

Het is van groot belang om de marktwerking als fundament van de welvaartsontwikkeling te verdedigen. In een klimaat van economische crisis bestaat het risico dat de voordelen van marktwerking te gemakkelijk opgeofferd worden om de korte-termijn-problemen het hoofd te bieden. Om via protectionistische maatregelen de problemen op te lossen is niet verstandig. Vandaar dat de NMa kritisch was op een voorgestelde oplegging van de binnenvaartschippers.⁴ Voorstellen zoals van Europarlementariër Dantin om de landbouwsector weer sterk te gaan beschermen, zijn desastreus voor de economische ontwikkelingen in het algemeen en voor de landbouw zelf in het bijzonder. Dat betekent niet dat in die sectoren waar de concurrentie perverse resultaten oplevert, niet ingegrepen moet worden. In de bankensector is het noodzakelijk gebleken om meer regulerend op te treden, ook omdat het toezicht hier gefaald heeft. Het is evenwel goed om in het achterhoofd te houden dat veel markten die nu slecht functioneren, vaak juist slecht functioneren door overheidsinterventies. Een voorbeeld daarvan is de binnenlandse woningmarkt. Een groot deel van de problematiek van de woningmarkt was al jaren geleden bekend. Henk Don publiceerde in 2005 al een

⁴ Zie Janssen en Van Sinderen, 2010.

artikel in de CPB nieuwsbrief met als titel: *De woningmarkt: het vergeten hervormingsdossier*.⁵

Veel van de problemen van de Eurozone zijn eerder een gevolg van het gebrek aan marktwerking, dan een uitvloeisel van teveel marktwerking. Juist in de zuidelijke landen zijn de huidige problemen deels veroorzaakt doordat er te lang gewacht is met hervormingen en het verminderen van overheidsinterventies. Tegelijkertijd bestaat er bij ons een discussie over vermeende uitwassen rond privatisering en deregulering. Sommige vormen van deregulering zijn inderdaad niet goed gegaan. De verhalen over de taximarkt zijn algemeen bekend (zie bijvoorbeeld Baarsma, 2010). In andere gevallen heeft de overheid niet altijd goed beseft wat de gevolgen van privatisering waren en heeft zij daardoor soms gekozen voor een hybride beleidsaanpak.⁶ Deze aanpak was in het ene geval veel effectiever dan in het andere. Bij de privatisering van het loodswezen zijn vraagtekens te plaatsen. Bij de telecomsector daarentegen is het succes wel goed zichtbaar. Daar is de diversiteit in het aanbod van diensten ongekend gegroeid. De ontwikkelingen in deze markt is zelfs zo snel dat de overheid deze moeilijk kan volgen. Dat vraagt om een goede en flexibele regulering.⁷

De vele studies die er zijn geven zonder uitzondering aan dat marktwerking uiteindelijk gunstig is voor de economische groei en de werkgelegenheid. Zo laten Van Sinderen en Kemp (2008), in een overzichtsstudie zien dat vrijwel alle onderzoeken op het gebied van de impact van marktwerking, privatisering en deregulering positief oordelen over de effecten op de groei, op de werkgelegenheidsontwikkeling en op de productiviteit.

3 Publieke belangen

Het is in de discussies over wat publieke belangen nu precies zijn en hoe deze geborgd moeten worden, gebruikelijk om twee benaderingen te onderscheiden. Deze benaderingen noem ik de objectieve benadering en de subjectieve benadering. In dit artikel voeg ik daar de macro-economische benadering aan toe.

3.1 De objectieve benadering

In deze benadering staat het paradigma van de marktwerking voorop. Het neoklassieke model staat centraal. Een van de hoofdkenmerken van dat model is dat de optimale uitkomst van het economische proces bereikt wordt wanneer de overheid zich zo min mogelijk met het marktproces bemoeit. Wel moet er een toezichthouder zijn om de spelregels van de vrije marktwerking te bewaken, omdat ondernemers zonder regels, als de markt daartoe de mogelijkheid biedt, geneigd zijn om deze te gaan verdelen, prijsafspraken te maken en om toetreding te belemmeren. Ook zal dan innovatie veel moeilijker tot stand komen. Ondanks het feit dat het vrije marktmodel het ideaal van veel economen is, zijn er veel voorbeelden van marktfalen. De economische literatuur onderscheidt veelal vier mogelijke vormen van marktfalen⁸:

- De marktuitsluiting kan positieve of negatieve externe effecten met zich meebrengen. Dat betekent dat de prijs die tot stand komt in het vrije marktproces maatschappelijk

5 Don, 2005.

6 Eerste Kamer, 2012.

7 De Jong c.s., 2012.

8 Baarsma en Theeuwes (2009), geven aan dat er geen officiële standaardtheorie over marktfalen bestaat, maar dat er vaak vier soorten onderscheiden worden. Ik sluit me daarbij aan.

te hoog of te laag kan zijn. De overheid zal in dat geval proberen via ingrepen (bijvoorbeeld heffingen of subsidies) de optimale prijs tot stand te brengen.

- Er kunnen allerlei machtsposities ontstaan. Dat kan te maken hebben met een natuurlijk monopolie. Machtsposities kunnen ook ontstaan door samenspanning of fusies. Wordt een machtsposities verworven doordat een bepaalde ondernemer superieur opereert of een superieur product aanbiedt, dan is dat in principe geen probleem.
- Publieke goederen zullen per definitie niet door de markt tot stand gebracht worden. Dat betekent dat de productie van deze goederen door de overheid georganiseerd moeten worden. Een vrije markt zal waarschijnlijk geen politie voortbrengen. Kenmerk van publieke goederen is dat het gebruik van de één het gebruik van een ander niet uitsluit. Het is dan soms efficiënter om collectief gebruik collectief te financieren, maar dat hoeft niet altijd zo te zijn. Sommige goederen worden als publiek goed gedefinieerd, zonder het ook echt te zijn. De gezondheidszorg is daar een voorbeeld van. Het gebruik van de één sluit daar het gebruik van de ander wel uit. Zorg is natuurlijk wel een publiek belang.
- De asymmetrie van informatie is een bekend fenomeen in de economie. Het hebben van een gebrek aan informatie voor bepaalde partijen terwijl andere partijen deze informatie wel hebben, kan ertoe leiden dat er verkeerde keuzes gemaakt worden.

Het mededingingstoezicht kan een aantal van deze tekortkomingen van de vrije markt meewegen bij de invulling van het toezicht. Zo zijn er in artikel 101, lid 3 VWEU uitzonderingsgronden opgenomen die onder bepaalde omstandigheden een afspraak tussen ondernemingen die de mededinging beperken, toestaan. Daarbij moet het bij de afspraken helder zijn dat er een positief dan wel een negatief extern effect in het geding is en dat bij ingrijpen een deel van de opbrengsten ten goede komt aan de gebruiker. Deze voorwaarde legt dus wel duidelijk een beperking op aan deze uitzonderingsgrond. Machtsposities worden voorkomen door bij de fusiecontrole rekening te houden met marktmacht. Natuurlijke monopolies worden gereguleerd en machtmisbruik is sowieso niet toegestaan. Verder kan artikel 102 VWEU een rol spelen bij de informatieasymmetrie.

3.2 De subjectieve benadering

Den Butter (2011) geeft als een van de auteurs van het WRR rapport *Borgen van het publieke belang* de kern van het rapport als volgt weer: "Zo is in de omschrijving van de WRR sprake van een publiek belang wanneer de overheid zich de behartiging van een maatschappelijk belang aantrekt op grond van de overtuiging dat dit belang anders niet goed tot zijn recht komt" (blz. 79).

Dat betekent in de praktijk dat ieder maatschappelijk belang dat de overheid naar zich toehaalt, een publiek belang wordt. Volgens Den Butter heeft de WRR zich verder niet bezig gehouden met wat een publiek belang nu precies is, maar veeleer met hoe dat belang geborgd kan worden. De borging kan via de markt of rechtstreeks onder de verantwoording van de overheid geschieden. Borgen via de markt kan in veel gevallen ook volgens de WRR een goede oplossing zijn. In het WRR rapport uit 2012 wordt min of meer voortgeborduurd op het rapport uit 2000. Daarin wordt allereerst aangegeven dat de overheid geneigd is publieke belangen in globale termen te definiëren. Sprekend over de inhoud van memories van toelichting wordt gesteld: "Er wordt dan bijvoorbeeld

verwezen naar kwaliteit, doelmatigheid, toegankelijkheid, keuzevrijheid, de belangen van consumenten en werknemers, rechtszekerheid of duurzaamheid". De WRR denkt dat de behartiging van de publieke belangen in de huidige maatschappelijke verhoudingen ook veel vraagt van de samenleving. De overheid kan het niet alleen. Maatschappelijke ordening is een opdracht waar de maatschappij als geheel voor staat. Een onderzoek zoals de SER heeft gepubliceerd onder de titel: "Overheid en markt" doet alleen al door de titel daarmee tekort aan de samenleving als geheel, aldus het WRR rapport.

Belangrijk is dat de overheid uit dient te dragen dat ondernemingen – hetzij afzonderlijk hetzij georganiseerd in bijvoorbeeld brancheorganisaties – verantwoordelijkheden hebben te dragen voor het behartigen van publieke belangen (WRR, 2012, blz. 173). Dit moet tot uitdrukking komen in de *governance* van ondernemingen. De overheid moet dit 1. stimuleren 2. faciliteren en 3. optreden als wetgever. "Op diverse terreinen mag van de overheid echter een meer actieve rol worden verwacht en zal zij zelf de verantwoordelijkheid moeten nemen voor regulering, toezicht en monitoring. Het wantrouwen dat private partijen uit zichzelf onvoldoende oog hebben voor publieke belangen is immers vaak terecht. Zij zullen dan met wettelijke dwang moeten worden gedisciplineerd." (blz. 177). Dit is evenwel, aldus de WRR, een laatste redmiddel, ook omdat de overheid zelf niet altijd in staat is om problemen adequaat te signaleren.

3.3 De macro-economische benadering

In het debat over publieke belangen is het niet altijd helder hoe de doelstellingen van economische politiek in dit spectrum vallen. Vandaar dat ik ervoor pleit om naast marktfaalen en maatschappelijke belangen die de overheid definieert en probeert te borgen, ook de traditionele doelstellingen van economische politiek te benoemen als publiek belang. De SER noemt op haar website de volgende doelstellingen van economische politiek:

- Een evenwichtige economische groei, passend binnen het streven naar duurzame ontwikkeling;
- Een zo groot mogelijke arbeidsparticipatie;
- Een redelijke inkomensverdeling.

Voor de laatste doelstelling speelt in het debat over mededingingsbeleid vaak een hoofdrol. Discussies over toegankelijkheid en betaalbaarheid van bepaalde voorzieningen zijn vaak een discussie over inkomensverdeling. Discussies over werkgelegenheid hangen vaak samen met de stand van de conjunctuur. Ik verwacht dat daar in de nabije toekomst weer meer aandacht voor komt.

4 De rol van de mededinging en regulering bij het borgen van publieke belangen in ACM

De bundeling van mededingingstoezicht, regulering en het behartigen van consumentenbelangen in de ACM is uniek in de wereld. De voorzitter van de RvB van ACM, Chris Fonteijn, heeft in zijn Kurhauspeech van 2012 een aantal contouren van de nieuwe ACM aangegeven: "ACM bevordert kansen en keuzes voor bedrijven en consumenten. Kansen voor innovatie, voor de consument, afnemers en nieuwe toetreders. Keuzes, omdat hier de sleutel ligt voor goed functionerende markten; consumenten en afnemers die echt wat te kiezen hebben én ook daadwerkelijk in staat zijn te kiezen, omdat voor hen transparant is wat er te kiezen valt."

Daarmee geeft Fonteijn aan dat ACM zich niet alleen zal richten op mededinging en regulering, maar ook voorwaarden wil scheppen om de dynamiek in de samenleving te bevorderen. In het citaat wordt innovatie genoemd, maar ook duurzaamheid werd in uitzonderingsgevallen in het verleden door de NMa al meegewogen bij besluiten rond bijvoorbeeld afspraken voor het niet verdoofd castreren van biggen en het inzamelen van batterijen. In hoeverre publieke belangen in de breedte meegewogen kunnen worden en waar de grens ligt is een kwestie die deels ook per geval bekeken zal moeten worden.

Ten eerste moet het helder zijn dat het gaat om een publiek belang, en niet om een individueel belang. Zo is de NMa erg kritisch wanneer er eerst overtredingen van de mededingingswet worden geconstateerd voordat de betreffende onderneming een beroep doet op de vermeende positieve impact op de publieke belangen. Dat zal bij de ACM niet veranderen. Wanneer de ACM dit belang wil meewegen moet daar een wettelijke of politieke basis voor zijn.⁹

Ten tweede is het verstandig om bij de afweging vooral de objectieve publieke belangen in ogenschouw te nemen. De subjectieve publieke belangen zijn vaak tegenstrijdig en vaak ook vaag gedefinieerd. Het ligt voor de hand dat de overheid tracht deze belangen te borgen via wetgeving, belastingheffing en subsidies. Toch kan het nuttig zijn om aan te geven wat het belang kan zijn van marktwerking of regulering om de afweging van deze tegenstrijdige belangen duidelijk te maken. Zo is het zinvol om bij discussies over marktwerking in de zorg helder aan te geven hoe de in deze sector gehanteerde publieke belangen: betaalbaarheid, toegankelijkheid en kwaliteit, beter kunnen worden afgewogen via het marktmechanisme dan via het budgetmechanisme.¹⁰

Ten derde is het belangrijk om de effecten van de ingrepen van de ACM te analyseren. Sinds 2004 publiceert de NMa de zogenoemde outcome van haar ingrepen. Dat is een kwantificering van de impact van ingrijpen van de NMa op het consumentensurplus. Het is nuttig om hier ook andere effecten bij te betrekken. Bijvoorbeeld de anticipatie-effecten van boetes (zie Baarsma c.s., 2012). Ook de zogenoemde positieve "niet-prijs-effecten" die zich bijvoorbeeld manifesteren in toegenomen kwaliteit en een grotere diversiteit in het aanbod, moeten hierin geïncorporeerd worden.

Ten vierde is het van belang om ook de effecten van ingrepen op de economische ontwikkeling op de lange termijn te bepalen.

In 2000 pleitte Frank den Butter in een boek over modelleren en de beleidsvoorbereiding voor meer helderheid over het proces van kennisuitwisseling tussen modelbouwers en beleidsmakers. Hij is een groot specialist op het punt van de economische modelbouw en heeft daar ook veel over gepubliceerd.¹¹ Twintig jaar geleden hebben Frank en ik in het enige artikel dat wij ooit samen schreven (zie Den Butter en Van Sinderen, 1993) al gepleit voor een betere modellering van de marktwerking. "De modellering van de marktwerking is in veel traditionele macromodellen uiterst beperkt.", staat te lezen op pagina 357. Sindsdien zijn er wel de nodige pogingen ondernomen om dit te verbeteren, maar tot dusverre spelen de effecten op markten in de doorrekeningen van bijvoorbeeld verkiezingsprogramma's, nauwelijks een rol. Dat is een omissie die in elk geval het beeld omtrent de effecten van overheidsingrepen op de marktontwikkeling niet verheldert. Het

9 Zie ook Don 2011.

10 Zie ook Janssen, Schep en Van Sinderen, 2009.

11 Zie bijvoorbeeld Den Butter, 1990.

is ook een beperking omdat zodoende de impact van een verbetering van marktwerking en toezicht om dat daadwerkelijk te sturen, moeilijk kwantificeerbare resultaten oplevert. Ik denk dat in een verbetering van deze modellering een grote uitdaging ligt. Of het ook haalbaar is?

5 Conclusies

In dit artikel geef ik aan dat de nieuwe Autoriteit voor Consument en Markt begin 2013 zal starten in een klimaat waarin marktwerking niet erg populair is. Wel is het belangrijk om een onderscheid te maken naar discussie over de onvrede over uitkomsten van het privatiseringsproces en een wantrouwen in het marktgebeuren in het algemeen. In dit artikel pleit ik ervoor om drie verschillende categorieën publieke belangen te onderscheiden. Het traditionele marktfalen, hetgeen ik de objectieve publiek belangen noem, de subjectieve publieke belangen die vrijwel alles kunnen omvatten wat de overheid op enig moment belangrijk acht en de macro-economische doelstellingen. Onvrede over de uitkomsten van marktwerking hebben vaak van doen met de macro-doelstelling van de inkomensverdeling. In de praktijk raken de eerste twee categorieën publieke belangen aan elkaar. Belangrijk is te bezien welke van de publieke belangen die een wettelijk dan wel politiek draagvlak hebben expliciet gemaakt kunnen worden. Het is belangrijk dat de overheid de voordelen van een goedwerkende markteconomie als publiek belang definieert en dat de ACM bij haar beleid de expliciete publieke belangen betracht. Meewegen is voor de objectieve publieke belangen vaak gemakkelijker dan voor de subjectieve, tenzij deze helder gedefinieerd zijn. Ten slotte is het belangrijk om de effecten voor de samenleving te bepalen van de ingrepen in anticompetitief gedrag en van regulering. Het is dan zaak om niet alleen de korte-termijneffecten in kaart te brengen, maar ook een betere blik te krijgen op de lange-termijneffecten. Het verbeteren van de modelmatige analyse op dat punt is aan te bevelen.

Jarig van Sinderen

*Chief Economist van de NMa. Hoogleraar economische politiek aan de Erasmus School of Economics, Rotterdam. Met dank aan Henk Don, Dineke Mulock-Houwer, Machiel Mulder, Lilian Petit en Jan Kees Winters voor commentaar op een eerdere versie.

Literatuur

Baarsma, B.E., (2010), Moeilijke marktwerking en meedogenloze mededinging: een welvaartseconomisch perspectief, *Tijdschrift voor Politiek Economie*, 4(1), blz. 147-176.

Baarsma, B.E., R.G.M. Kemp, R. van der Noll en J. Seldeslachts, (2012), Let's Not Stick Together: Anticipation of Cartel and Merger Control in The Netherlands, *De Economist*, jrg. 160, nr.4 (December 2012), blz. 357-376.

Baarsma, B.E., en J. Theeuwes (2009), Publiek belang en marktwerking; argumenten voor een welvaartseconomische aanpak, in E. van Damme en M.P. Schinkel (red.), *Marktwerking en Publieke Belangen*, Preadviezen voor de Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde, 2009, KVS, Amsterdam, blz. 23-48.

Bos, W., (2010), *De derde Weg Voorbij*, Den Uyl Lezing, 25 januari.

- Butter, F.A.G., den (1990), Macro-economische modelbouw, in L. van der Geest (red.), *Economische theorie: de stand van zaken*, Schoonhoven, Academic Service, blz. 85-124.
- Butter, F.A.G., den (2011), Marktwerking en het "wat" en "hoe" van het publieke belang, *Tijdschrift voor Openbare Financiën*, 43(2), blz. 78-92.
- Butter, F.A.G., den en J. van Sinderen (1993), Modelmatige beleidsondersteuning, in J.J.M. Kremers (red.), *Inspelen op Europa*, OcFeb, Schoonhoven, Academic Service, blz. 209-220.
- Butter, F.A.G., den en Mary S. Morgan (2000), Preface, in Butter, F.A.G., en Mary S. Morgan (red.), *Empirical Models and Policy-Making: Interaction and Institutions*, London en New York, Routledge.
- Don, F.J.H. (2005), De woningmarkt: het vergeten hervormingsdossier, CPB Nieuwsbrief, 2005/4, Den Haag.
- Don, F.J.H. (2011), Public Interests, in F.J.H. Don c.s. (red.), *The Art of Supervision*, Liber Amicorum Pieter Kalbfleisch, Den Haag, blz. 73-80.
- Eerste Kamer der Staten Generaal (2012), Rapport Parlementair Onderzoek Privatisering/Verzelfstandiging Overheidsdiensten, Eerste Kamer, vergaderjaar 2012-2013, C,B, Den Haag.
- Fontejn, Ch. (2012), 'Ontwikkelingen Mededingingsrecht', 10e Jaarcongres, Kurhaus, Scheveningen, 4 oktober, website NMa.
- Janssen, M.C.W, K. Schep en J. van Sinderen (2009), Over het borgen van publieke belangen in de zorg: De rol van markten en toezicht, in E. van Damme en M.P. Schinkel (red.), *Marktwerking en Publieke Belangen*, Preadviezen voor de Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde, 2009, KVS, Amsterdam, blz. 179-201.
- Janssen, M.C.W, en J. van Sinderen (2010), Mededingingstoezicht en economische crisis, *Economisch Statistische Berichten*, jr. 95, nr. 4577, 22 januari 2010.
- Jong, M.W de, A.T. Ottow en R. Stil (2012), Marktwerking en innovatie in de telecomsector, *Economisch Statistische Berichten*, jr. 97, nr. 4643, 14 september 2012, blz. 530-533.
- Sinderen, J. van, en R.G.M. Kemp (2009), The Economic Effect of Competition Law Enforcement: the Case of the Netherlands, *De Economist*, jrg. 156, nr.4 (december 2008), blz. 356-385.
- Regerakkoord VVD-CDA (2010), *Vrijheid en verantwoordelijkheid*, Den Haag, 30 september.
- Regerakkoord VVD-PvdA (2012), *Bruggen slaan*, Den Haag, 29 oktober.
- Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid (2000), *Het Borgen van publiek belang*, WRR-rapport nr. 56, Den Haag, SDU Uitgevers.
- Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid (2012), *Publieke zaken in de marktsamenleving*, WRR-rapport nr. 87, Amsterdam, Amsterdam University Press.